

A humanizmus szótára

Felülemelkedni a mindennapok alantas és közönséges dolgain, szűk kis tapasztalatok kaján vigyorán, bagónyi érdekeken? A humanista régi illúziója ez. Elvonulni a világtól, elmélyülni a szellem dolgaiban..., „kétikszes századunk“ többször is meghiúsította ezt az eszményt. A humanista legfeljebb autonómiájának diribdarabjai közt bukdácsolhat. A tájba szorult humanizmus többé nem tud felülemelkedni, elvonulni és elmélyülni. A történelmi viszontagságok közepette a humanista pusztán csak élni akar. Túlélni.

Az erkölcsi és szellemi integritását próbára tevő külső erőkkkel szemben egy szótárt tart maga elé védekezésül. Ha ez történetesen épp egy régi görög mitológiai szótár, a humanista szerencsésnek tartja magát. Szerencséje — humanistához illő. Lapátolás közben mi más akadhatott volna a keze ügyébe, mint egy ilyen antikváriumi kacat. Lapátolás közben nincs mód regényt olvasni. Ilyenkor csak szócikkek, címszavak olvasására jut idő. Bárhol üssük fel a szótárt, a lapáthoz képest minden címszó jelkép, sőt maga a szótár is jelkép — a megpróbáltatások közé kényszerült humanizmus jelképe.

A humanista akkor sem jön zavarba, ha antikvár szerencséje elkerüli. Ha vidéki magányában e szótár nem lelhető fel, még mindig megrendelheti, megkértheti, kivetheti valamelyik könyvtárból. Ha egy ilyen szótár se nem rendelhető, se nem hozható, sőt a legnagyobb könyvtárban sem található meg, a humanista a magánkönyvtárral rendelkezők baráti gesztusára apellálhat. A kultúrcempészet útjai kifürkészhetetlenek.

A humanista csak legvégső esetben van önmagára utalva. Csak ha szerencséje végképp elhagyta, akkor kezd foglalkozni a gondolattal: mettől-meddig nincs, ami nincs, s ha egyszer volt, miért ne lenne az emlékezetből újrateregethető? Akinek nincs (de volt) mitológiai szótára, az — gondolatban — önmagát írhatja át címszavakká. Lapátolás helyett gondolkodni elvégre is éppúgy nem szégyen, mint gondolkodás helyett lapátolni. A humanista tehát szótáriróvá kezezi át magát, és körülnéz: mettől-meddig védheti partikularitását. Az európai kulturális hagyomány egyetemesnek vélt örökségébe kapaszkodva *mettől-meddig* védheti kultúráját. Mert az európai kultúra retorikai hagyományain nevelkedett szótáriró tudja, hogy választott jelképei is kisajátíthatók. Ezért kénytelen lemondani mindazokról a szimbólumokról, amelyek szerkezetükben és működésükben túlságosan is hasonlítanak a lapátolható gyakorlat jelképeikhez. Címszavait a lehető legszűkebb körből válogatja, s gondosan ügyel arra, hogy jelképként ne legyenek elkoptatottak, a különböző ideológiai nyelvezetekbe közvetlenül beolvaszthatók. Talán ezzel magyarázható, hogy ebből a szótárból feltűnően hiányoznak mindazok a kultúrtörténeti szimbólumok (Apáczaitól Kőrösi Csoma Sándorig, Bethlen Katától Bolyaiig), melyek oly biztosan és oly hatásosan működtek mai líránkat és drámairódmunkát.

A vidéki szótáriró persze azzal is tisztában van, hogy védekezés módja, bár az egyetemes kultúra nyelvét beszéli, mégsem lehet egyetemes érvényű, a görög mitológiai szótár és a lapátolás viszonyában mindig van valami sajátos és esetleges. A szótáriró ezért külön szócikkelyként (lírai szócikkelyként) önmagát is beleépíti a szótárba. A szótárba épített szótáriróról megtudjuk (*Kadmosz* címszó alatt), hogy ő volt az első munkásentellektüel, aki „tudta, állandóan előről kell kezdenie mindent, azzal a pár betűvel, amit apjától, Agénórtól tanult“. Ez a jelenlét azonban nem a lírai szubjektum cseles rejtekezése valamely antik Kómüves Kelemen-i balladában. A humanizmus szótárát nem mi írjuk, legfeljebb megíratunk benne. A szótáriró „énje és önmagunkja“ így hát inkább arra szolgál, hogy a „napi kilencórás deszkahordás“ jelenébe, a mindenkori történeti határszituációkba rántsa vissza a szótárolvasót. E határhelyzeti sajátosságok — meglehetősen tapasztalat — ugyanazokat a jelképi mechanizmusokat működtetik a „kultúrcempészeknél“, mint a hagyományos jelképek ápolóinál. Mind több e jelképi mechanizmus táján az olyan kultúrtény, amelyre csak rámutatni lehet. A klasszika-filológusi igény e tájakra a rámutatás gesztusában tobzódik. Mire lehet igényteremtő határhelyzetekben rámutatni? Alighanem a hiányra. A hiány költészete a hiány elméletévé tolja föl magát, s a hiány elméletét lírai ambíciók kergetik önmeghasonlásba. A rámutatás gesztusa öszvér-műfajokban fordul ellenünk: nem mi mutatunk, hanem bennünket mutatnak, mert ami mutatható, az bennünk mutatkozik. A kultúra akkor

válik egyetemes értéké, ha már csak a semmivel mérhető össze. De a humanista nem a semmitől fél, hanem az összemérhetőség mindennapjaitól. Innen csökkönös ragaszkodása a műélvezetre méltó tárgyakhoz, a klasszikus műveltségeszmény körülhatárolásának önkényéhez. Ez az önkény persze csak kulturális önkény, benne a történelmi határhelyzet válik kordokumentummá. A sarokba szorított humánus önvédelmi reflexe ez az artisztikum, a kultúrfélelem jogos lázadása nemcsak a helyzetek makacs konkrétsága, hanem a jelképek és fogalmak kultúrán kívüli kisajátítása ellen is. Ebben rejlik minden ereje és gyengesége.

A vidéki humanista szótára már csak azzal is, hogy van, nyilvánvalóvá teszi: történelmi határhelyzetekben megszűnik a jelképhasználat hagyományos konszenzusa. Ez nemcsak a szótáríró, a szótározót is nehéz helyzetbe hozza. Nem elég forgatni tudni a humanizmus szótárát, nem elég olvasni tudni a jeleket (szimbólumokat), a szótárolvasónak a szótáríróval közös előfeltevésekkel kell rendelkeznie a világról. A szótárhasználat demokratizmusa itt pusztán csak annyit jelent, hogy bárki hozzáférhet a kultivált értékekhez. De más hozzáférni a jelképekhez, és más elsajátítani őket. Aki részesülni szeretne a humanizmus jelképeiből, az nemcsak elfogyasztani, hanem érteni is akarja e jelképek üzenetét. A legelszántabb akarat sem pótolja azonban az előfeltevések sorsközösségét. E helyzeti konszenzust a szótáríró és egynemely szótározók sorsának furcsa analógiái folytán hallgatlagosan tekinthetjük. A szótározók többsége éppen ezért zokon veszi, hogy őt szótárhasználat közben előfeltevéseinek felülvizsgálatára szorítják. Kicsoda Endymion? Nem tanultuk az iskolában. Sebaj, a tudatlanság kiküszöbölhető. Csak le kell emelni a polcra egy másik mitológiai szótár, s a hiány pótolható. De kicsoda Németh László? Tudjuk (tudjuk?). Túlságosan is tudjuk. És Joyce? Sajátosságaink nyelvére lefordítható egyetemes jelkép? Lefordíthatatlan sajátos jelkép? Vagy nem is jelkép? Ha nincs történelmi konszenzus, közös előfeltevésekkel együtt a közös jelképek is érvényüket veszítették. A humanizmus szótára tehát mindenkié, csak éppen a humanizmus jelképrendszere előfeltételekhez kötött. A használat demokratikus, csak éppen a tudás (az értenitűdés) nem az. Ha ez a szótár nem az *artisztikum* = *humánus* posztulátumára épülne, a szótáríró elvesztené különállását. A szótáríró tragikumja, hogy nem más közönséges földi halandóktól, hanem a lapát nyelétől kell megkülönböztetnie magát.

A szótáríró kényszerű magánya olyan következményekkel jár, amelyeket nem lehet végig nem gondolni. A magányos szótáríró, mint autonóm s magát mindenféle illuzórikus jelképhasználatból kiszigetelő különvilág, saját szótárának címzettjévé válhat, s mint ilyen csak önmagával lesz képes kommunikálni. Persze az önmagunkkal folytatott párbeszéd is lehet a megosztott közösség egyneműsítő lelkiismerete. Csakhogy ez a párbeszéd voltaképpen monológ (léttmonológ), a magányos párbeszéd követendő magatartásmodellként állítja magát a kultúra elé — paradox hatékonyságát bizonyítandó. De lehet-e hatékony a magány?

A szótáríró útnak ered, hogy bejárja a humánus tájait, mint régi humanisták a közös élményalapot és nyelvet jelentő Itáliát vagy Görögönt. E belső utazásban („bolyongásban“) teremtdők meg az egyetemes kommunikáció lehetősége. Persze csak a kommunikációé, s nem a különböző jelképhasználatok közötti dialógusé. A szótáron belüli, a címszavakon belüli, a szavakon belüli többes szám, a humanizmus belső dialógusának ideiglenes bizonyíthatatlansága honol e tájakon. A humanizmus bedekkere minden magányos utazót eligazít, de nem tud a konszenzushiány metanyelvévé válni.

Mi látható mégis a humánus tájain? Címszóvá emelt tulajdonnevek (Sinkó Ervin), lábjegyzetként működtetett mitológiai jelképek (Endymion), kitüntetett városnevek (Kufstein), regényhősök (Leopold Bloom) és kulcsszavak (hovátartozás). A lábjegyzeteknek e szótárban „szemléletbeli jelentőségük“ van, a „leegyszerűsített szimbolikus állapot“ a jelképhasználatban járatanok számára is megközelíthető. A lábjegyzetek szimbolikus használata társul itt a közkeletű eszközhasználattal, a költői kultúrigény a művelődés nyitvatartott lehetőségeivel. Tettenérhető kettősség: a szótáríró sajátos distanciája a szimbólumoktól és féltelen vágya a velük való azonosulásra. Azért van szüksége a mitológikus tudat nominalizációira, hogy szimbólumokat „kopácsoljon“ belőlük, de ezeket a szimbólumokat minduntalan a ráció mérlegére helyezi, hogy kimutathassa: a jelképek „lótuskelyhe“ üres. De a jelképeiből kifosztott szótár csak a szótáríró számára létező. Jelképek nélkül nincs szótár, csak szótáríró van. És szótáravesztett szótárolvasó. Pörére vetköztetett életformák: „urambátyámós borozgatás“, „Kufsteinra gondoló kultúrfélelem“ és az „önmagát lábjegyzetelő kultúrrempészet“. Tiszta antinómiák.

Humanizmus A-tól Z-ig? Van, aki nagyobb élvezettel olvas egy szótárt, mint

* Ágoston Vilmos: Humanizmus — ettől-eddig. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976.

egy regényt. A szótár ilyenkor asszociációs rendbe szerveződik. A szavakat, akár csak a betűket, sohasem szoktuk abc-rendben használni. A szótárnak időrendje sincs. A Joyce-ról szóló két szócikkely között tíz egész esztendő súlya és átmenetisége, hidja és szakadéka. Ez a szótár lemond a sorba rendezett gondolkodás feszes szillogizmusairól, de a magánvélemény fecsegő tartalmatlanságáról is. Az egyenes-vonalú gondolkodás mesterként egyszerűsége helyett: szövegkollázs. A merev ráció elválasztotta a szöveget a valóságtól, a létet a jelenléttől. A szövegkollázs teljességre vágyik, egymás mellé vágott racionalitások gondolatdszungsulába csalogatja az olvasót. A „gondolatliánokkal védett szabadság” a reflexió szabadsága: a szócikkelyek közötti résben íródik a szöveg, a szótáríró énje megengedheti magának az egyes szám első személyű beszédmód vulgaritását. A szótárhozó az idézetek kimerévített állóképében nem az idézetek tartalmára, hanem a „vágás” hogyanjára figyel. Ebből a *hogyanból* következtethető ki ugyanis a szótárhasználat módja: a szótárolvasás a szótárírással analóg eljárás, nemcsak passzív fogyasztói vagyunk a fogyasztásra szánt jelképeknek, hanem ebből a szótárból magunk választhatjuk ki a mindennapjainkat jelentéssé gazdagító jelképegyüttest. Az olvasó maga rakja össze magának e jelképmozaikból az aznapi nélkülözhetetlen humánumot (joga van hozzá!). Kétikszes odisszeájában így hát őt sem szikár szillogizmusok irányítják, hanem a megélt és kimondott dolgok egysége. A *megértés* pedig nem eredmény (mint ahogy nem is végcél), hanem folyamat, a jelentések születésénél való folyamatos jelenlét.

Ha ez a belső tájkép levetközné az analógiák hálóját, vajon elméleti tájra lapozna-e a szótárhozó? E szótár tájképe létezhet-e egyáltalán elméleti táj, a humánum védekezhet-e másképp, mint a számára adott humán kulturális hagyománnyal? S ha igen, feltérképezhető-e ez az elméleti táj? Vagy marad az esztétikai illúzió térképhálója, földrajzi szélességeinek és hosszúságainak nemlétező origóján a védekező humánummal?

Ez a szótár egyetemes értékű mindazok számára, akik benne „ismert határhelyzetek” sajátosát keresik. Az „igazsággá terrorizált hazugság” Fábry-féle meghatározása a választ is eleve magában foglalja: a „kisebbségi humánumot” és a „stózi magányt”. A humanista „nagy utazása” során azonban olyan tájakra vetődhet, ahol ismeretlen határhelyzetek várnak rá. Az új helyzetekben a humánnum eddig ismeretlen képességeket kell hogy mozgósítson. A humanizmus szótára ezen a ponton a legsebezhetőbb. A jelképek analógiás hálójába tudta befogni a világ bonyolultságát, ezek a jelképek azonban, a görög kultúraeszmény sokoldalúságának is ellentmondva, egytől egyig irodalmiak. Ebben a szótárban nincsenek képek, még magyarázó ábrák sem. Az átmeneti helyzetek komplexitásával szemben a hagyományos irodalomközpontúság vonultatja fel klasszikus-humán jelképeit. A szótárírási és szótárlapozás mélyseges demokratizmusa, a könnyed, csevegő, többnyire előbeszéd hatásait keltő stílus „botrányosan trivializáló” fordulataival meredeken ellenpontozza a zárt művek kultuszát, a szótáríró racionalizált művészet-misztikáját.

Az előre nem látott határhelyzetek szempontjából ez érzékeny veszteség, de nem pótolhatatlan. A szótár legnagyobb erénye, hogy nemcsak egy lehetőséget mutat fel, nemcsak a kérdés- és jelképhasználatok lehetséges demokratizmusának demonstrációja (egy szótár erejéig). Ez a lehetőség csak látszat lenne, hamis egyetemességeszmény, egy szűk kis réteg kiváltsága mindazokkal szemben (a provinciális erőszakkal szemben is), akik nem juthattak hozzá a tiszta műélvezet forrásaihoz, sajátos jelrendszeréhez, a művészettel (humánnummal) való azonosulás előfeltévevrendszeréhez. A humanizmus szótára nem ennek bizonyítására született. „A kultúra egyszerű katonája” számára itt a jelképbarkácsolás szabadsága mutat példát: bárki megírhatja kis házi szótárát — lapátolás közben, provinciális magányában, segédeszközök nélkül is. E demonstrációval tudott e szótár éppen arra válaszolni, amit pillanatnyilag senki sem kérdezett.

Szekély Dániel rajza

